

КЕЛЬТСЬКІ НАЗВИ СЕЛИЩ НА ВИТОКАХ РІЧОК УКРАЇНИ

Розвиток кельтологічних студій в Україні пожвавився з часу відкриття проф. Л. Крушельницькою першого кельтського поселення в Галичині (1965)¹, появи змістовних оглядових праць О. Мачинського про кельтів на землях на схід від Карпат (1974) і О. Стрижака “Кельти й Україна”² та початку викладання практичного університетського курсу кімрської (валлійської) мови (1976). Згодом у Київському шевченковому університеті було започатковано перший в Україні теоретичний курс “Вступ до кельтології” (1994)³ на основі відповідного розділу експозиції Лінгвістичного навчального музею⁴. За останні десятиріччя відчутно оновилися й сама інформаційна база кельтології завдяки створенню сучасних синтетичних праць як з кельтського мовознавства (етимології, діалектології, топоніміки)⁵, так і з археології, історії, культурології, етнології кельтів⁶.

Відомо, що в добу заліза кельтські суспільства досягли значного розвитку (гальштатська й латенська культури). У V ст. до н. е. племена кельтів (галлів, галатів) були поширені на величезних просторах – від Галісії і Галлії біля Атлантичного океану до Галичини й Галатії на сході Європи. З “Історій” Геродота відомо, що заселена кельтами-неврами область Неврида починалася в його часи за Скіфією, відразу за найвужчим межиріччям Тіраса (Дністра) й Гіпаніса (Південного Бугу)⁷, де тоді жили алазони. Неабиякий подив викликають досі збережені тут кельтські назви населених пунктів: Бар, Чемериси (двічі), Немирів, Гайсин, Чемерпіль тощо. Греки знали про кельтів, зокрема, тому, що в гирлі тієї ж річки Гіпаніс – на теперішньому Бузькому лимані біля села Парутине – в античні часи існувало квітуче грецьке місто Ольвія. У знайдених там декретах III ст. до н. е. згадується і про загрозу для міста з боку войовничих кельтських племен⁸, що саме тоді “рухалися з Галичини на схід у доріччя Дніпра”⁹. Давню кельтську присутність над Дніпром підтверджують зроблені ще в XIX ст. знахідки голівки кельтської богині під Каневом і цілого кладу кельтських монет під Чорнобилем¹⁰. Про це ж говорять і виразні кельтські сліди в назвах річок Житомирського Полісся¹¹, і пам’ятки милоградської культури в Україні та Південній Білорусі¹². Помічено також фольклорні й антропологічні наддніпрянсько-кельтські аналогії¹³ – див., напр., іл. 2, де молодики нагадують подолянина й карпатця, а молодиця – поліщанку з Житомирщини.

На вже згаданому побузькому Поділлі західні етнографи достерегли пережитки давніх кельтських звичаїв: “У Вінниці на Україні було священне джерело, після купання в якому хворі люди залишали на гілках дерев як вотивні дари хусточки й сорочки”¹⁴. Справді, прямі відповідники цього звичаю (і дещо відмінних на Волині й Підляшші) відомі таки в кельтів.

Відправним пунктом описуваних далі у статті топонімічних студій стали історичні відомості про обставини й подробиці вшанування кельтами своїх місцевих і загальних божеств: “Ритуали відбувалися у природних святилищах, як правило, біля джерел, річок, озер і в гаях... У Британії... гарячі джерела в Бакстоні (Дербішир) у римські часи були відомі як *Aquae Arnemetiae* “води богині священного гаю”. “Своїх” божеств із збереженими кельтськими іменами мали й деякі річки. (...) Тут виникали святилища, які, за повір’ям, виліковували від хвороб. У Британії особливо популярні були Суль, божество гарячих джерел у Баті... і Ноденс, якому вклонялися у храмі в Лідні (Глостершир)”¹⁵. До нового часу водні джерела посідали важливе місце в кельтській побутовій обрядовості. Дж. Андерсон писав у 1792 р., що у день врожаю всі мешканці певного шотландського села співали й танцювали, змагалися, бенкетували, “пили чисту воду з джерела, біля якого й намагалися завжди накривати стіл”¹⁶. Навіть у наш час хворі п’ють воду з джерела Мадрони (Корнуел, Англія) “і розвішують довкола по деревах вотивні клаптики тканини”¹⁷, – пор. згаданий звичай з Вінниччини.

Здавалося б, давні традиції шанування джерел засвідчені тепер лише на крайньому заході й сході Європи. Однак, за правилом периферійних архаїзмів можна чекати, що в минулому такі самі звичаї були й у центральних землях континенту. Справді, відомо, що в давнині “богиню джерела Сирону в Німеччині шанували у Пфорцгайм”¹⁸, у Франції теж “головні храми божеств води знаходилися, як правило, біля джерел річок, наприклад, Сени”¹⁹. Ці відомості Н. Пенника й П. Джонса підтверджує Н. Широкова: “Численні жіночі божества були захисницями річок і джерел води в Галлії. Богинею Сени була *dea Sequana* ..., що мала храм біля витоків річки (див. іл. 1. – К. Т.), богинею Марни – *dea Matrona* ..., богинею р. Йони – також *dea Matrona*, якій вклонялися в

Оксері”²⁰. На всіх цих теренах археологами знайдено безліч зображень місцевих богинь “біля кельтських лікувальних джерел”²¹.

Іл. 1. Секвана, божество річки Сени, Франція.
Скульптура зі святилища на витоку річки

Іл. 2. Сучасна кімрська (валлійська)
фольклорна група “Plethyn” (“Плетінка”)

Під впливом наведених відомостей виникла думка дослідити географічні назви на відповідних тополандшафтах в Україні. Попри все, науковий пошук мав на меті залучити якісь об’єктивні наочні аргументи проти некельтської інтерпретації маловідомих для широкого загалу, але очевидних для фахівця кельтських фактів української лексики й топонімії²². Із змінним успіхом були розглянуті різні екстралінгвістичні характеристики нашого предмета. Один з найпереконливіших результатів вдалося одержати, дослідивши назви селищ на витоках річок України.

1. Загальну й адекватну картину поселень на витоках річок можна було відтворити шляхом пошуку відповідних місць за детальними картами. Це стало технічно можливим після публікації топокарт областей України в масштабі 1:200 000 і 1:100 000.

Спочатку було вирішено скласти пробний список назв найвідоміших річок України з суто формальним обмеженням: до нього могли бути заведені назви лише великих річок, що впадають у море, їхніх безпосередніх приток і приток цих приток. У такий спосіб ми прагнули уникнути на початковому кроці завеликої деталізації, але водночас забезпечити виділення достатньо різноманітного масиву топонімів.

Виявилося, що критеріям пробного списку відповідають близько ста назв (див. табл. 1). Рядки списку організовані за типовою схемою: капітальним шрифтом вказано назву основної річки, що впадає у море; нижче неї щоразу після тире подано назви приток першого порядку, а після двох тире – назви приток цих приток. Скороченням бн позначено річки, вказані на карті без назви, ббн – балки і яри без назви. Праворуч від кожного гідроніма після двокрапки записано знайдену нами за картою назву найвищого на річці селища, тобто найпершого після місця її витоку. Поруч додано позначку області. Для повноти картини в 4 випадках вказано не ойконім, а оронім кельтського походження.

Табл. 1. Пробний список річок України з селищами на витоках

1. ЗАХІДНИЙ БУГ	Черемошня Льв
- Неретва	Чмикос Вл
- Солотвина	Теребежі Льв
-Рати	
--бн	Гіркани Льв
2. ВІСЛИ	
-Сяну	
-- Ретичин	СемирівкаЛв
3. ДУНАЮ	

- Сірет	(хр. Чимирна Чв)
-- Мал. Сірет	Баннів-Підгірний Чв
-Прут	(г. Кукуль Чв)
--бн	Сербичани Чв
-- Чернява	Коршів ІФ
- Тиси	
-- Ріка	Ізки Зк
-- Тересва	Лопухів Зк
--Уж	Волосянка Зк
4. ДНІСТЕР	Вовче Лв
- Лехнева	
--бн	Лопушанка Лв
- Свіржа	
--бн	Тучне Лв
- Сірет	Теребежі Лв
-бн	Чуква Лв
-бн	
--бн	Лопатів Чв
-бн	Сновид Тр
- Смотрич	Немичинці Хм
-- Сквила	Немиринці Хм
- Свіча	(хр. Горгани ІФ)
- Лімниця	(г. Кінець Горгану ІФ)
- Стрипа	Вовчківці Тр
- Ясениці	
-- Волосянка	Волосянка Лв
- Мурафа	Кудіївці Ви
Мальчівці Вн	
-- Бушанка	Рожнятівка Вн
- Білуга	Серби Од
- Ушиці	
-- Ушка	Глушківці Хм
- Сребрії	
-бн	Кукавка Вн
-бн	Сребринці Вн
Гнилої Липи	
--бн	КимирЛв
- Золотої Липи	
--бн	Сновичі Лв
--бн	Носів Тр

- Горожанки	
--бн	СеньківТр
- Збручу	
--бн	Чабарівка Тр
--бн	Чагарівка Хм
5, ПІВДЕННОГО БУГУ	
-Собу	
- - Сорока	Нараївка Вн
-Рову	
--бн	Сербинівці Вн
- Ікви	
--бн	Семеренки Кг
- - бн верх	Чернява Хм
- Синиця	Синька Кг
-бн	Черепова Хм
-Згар	Вовковинці Хм
- Вовчок	Чуків Вн
- Савранки	
- - Бритавка	Бритавка Вн
-бн	Бритівка Од
- Десни	
--бн	Лопатин Вн
- Інгулу	
- - Кандаурові Води	Плішки Кг
6. ДНІПРА	
- Прип'ять	(Положеве Вл)
- - Стохід	Семеринське Вл
- - Стир	Орані Вл
- - Случ	Чухелі Хм
- - Горинь	Кинахівці Тр
--Уша	Бобрицька Болярка Жт
- Тетерів	НосівкаЖт
- - Жерев	(Жміївка Кв)
- - Здвиж	Биків Жт
- - Гуйва	Козятин Вн
- - Гнилоп'ять	Туча Вн
- - Кодра	Ніжиловичі Кв
- Ірпеня	
- - Жарка	Дивин Жт
- Бобриці	

--бн	Черняхів Кв
- Стугни	
-- Барахтянка	Барахти Кв
-Рось	Черемошне Вн
-- Роставиця	Козятин Вн
-- Білуга	Немиринці Вн
-- Тарган	Кривець Чк
- Тясмин	Бовтишка Кг
- Базавлук	Кудашівка Дп
-- бн	Болтишка Дп
- Інгульця	
-- бн	Чутівка Кг
- Пакулька	Пльохів Чг
- Десни	
-- Свеса	Баранівка См
-- Снов	Брахлов Брянс.
-- Убідь	Орлівка Чг
-- Мена	Щокіть Чг
-- Замглай	Чуднівка Чг
- Остра	
-- Носовочка	Носівка Чг
- Удаю	
-- Варва	Боханів Чг
- Супій	Черевки Кв
- Трубіж	Коношівка Чг
- Золотоношка	Черняхівка Кв
- Сули	
-- бн	Граміне См
-- бн	Волошнівка См
-- Іква	Рожнівка Чг
- Псла	
-- Грунь	Бойки См
-- Ташань	Черемухівка См
-- бн	Куданівка См
- Кобелячка	
-- бн	Черемушки Пл
- Ворскли	
-- Середня Говтва	Бухалівка Пл
-- Грайворонка	Лютівка Пл
7. ДОНУ	

- Сіверського Дінця	
-- Тетліга	Тетліга Хк
-- Бритаї	Морокине Хк
-- Волоська Балаклійка	Волоська Балаклія Хк

Вже перше ознайомлення з одержаною таблицею показало, що отримані результати мають першорядне наукове значення, адже багатократно засвідчують цілком новий, досі невідомий історичний феномен: з'ясувалося, що на витоках десятків річок України розміщені селища з повторюваними назвами, утвореними від кельтських лексичних основ. На початковому етапі дослідження нами був виявлений кельтський характер назв поселень на витоках 53 відомих річок України, таких як: Прут, Сірет (бас. Дунаю), Ріка, Тересва, Уж (бас. Дунаю), Сірет (бас. Дністра), Смотрич, Сквила, Свіча, Лімниця, Стрипа, Мурафа, Білуга (бас. Дністра), Сорока, Синиця, Згар, Бритавка, Прип'ять, Стохід, Стир, Случ, Горинь, Уша, Тетерів, Жерев, Здвиж, Гуйва, Гнилоп'ять, Кодра, Барахтянка, Рось, Роставиця, Білуга (бас. Дніпра), Тясмин, Базавлук, Свеса, Снов, Убідь, Мена, Замглай, Носівка, Варва, Супій, Трубіж, Золотоношка, Іква (прит. Сули), Грунь, Ташань, Середня Говтва, Грайворонка, Тетліга, Бритаї, Волоська Балаклійка. До речі, 12 з наведених назв (виділені курсивом) самі є гідронімами кельтського походження.

Для зручності дальшого опрацювання етимологій 93 ойконіми і 4 ороніми табл. 1 були об'єднані за спільними основами і розподілені (без залишку) між 5 тематичними групами. При цьому стає помітним, що:

1) 35 назв селищ на витоках, тобто третина списку – це етнофорні назви (їх основи несуть вказівку на певний етнізм):

– Кимир, (пор. хр. Чимирна), Семирівка, Семиринське, Семиренки, Чабарівка, Чагарівка, Чмикос, Черемошне, Черемошня, Черевки, Черемухівка, Черемушки, Черепова – 14;

– Куданівка, Кудашівка, Кудіївці, Чутівка, Чуднівка, Чуків, Чуква, Чухелі – 8;

– Волошнівка, Волосянка 2, Волоська Балаклія – 4;

– Немиринці 2, Немичинці – 3;

– (Вовче, Вовчківці, Вовковинці) – 3;

– Бритавка, Бритівка – 2;

– Бойки – 1;

2) 18 назв селищ на витоках – ойкофорні назви (їхні основи вказують на певні реалії господарчої діяльності):

– Терережі 2, Серебринці, Сербинівці, Сербичани, Серби – 6;

– Синька, Сеньків, Сновичі, Сновид – 4;

– Пльохів, Плішки – 2;

– Глушківці, Биків, Коршів, Брахлов, Кривець, Банилів-Підгірний – 6;

3) 17 назв селищ на витоках – топофорні назви (їхні основи дають ландшафтно-топографічну характеристику об'єкта):

– Лопухів, Лопушанка, Лопатів, Лопатин – 4;

– Гіркани, (пор. хр. Горгани), (г. Кінець Горгану) – 3;

– Носівка 2, Носів – 3;

– Рожнівка, Рожнятівка – 2;

– Барахти, Баранівка – 2;

– Боханів, Грамине, Лютівка – 3;

4) 17 назв селищ на витоках – політофорні назви (їхні основи вказують на певні прояви тодішньої влади):

- Чернява, Черняхів, Черняхівка – 3;
- (Положеве, Щокіть, Жміївка) – 3;
- Бовтишка, Болтишка, Бухалівка – 3;
- Орані, Орлівка – 2;
- Козятин – 2;
- Морокине, Нараївка, Мальчівці, Бобрицька Болярка – 4;

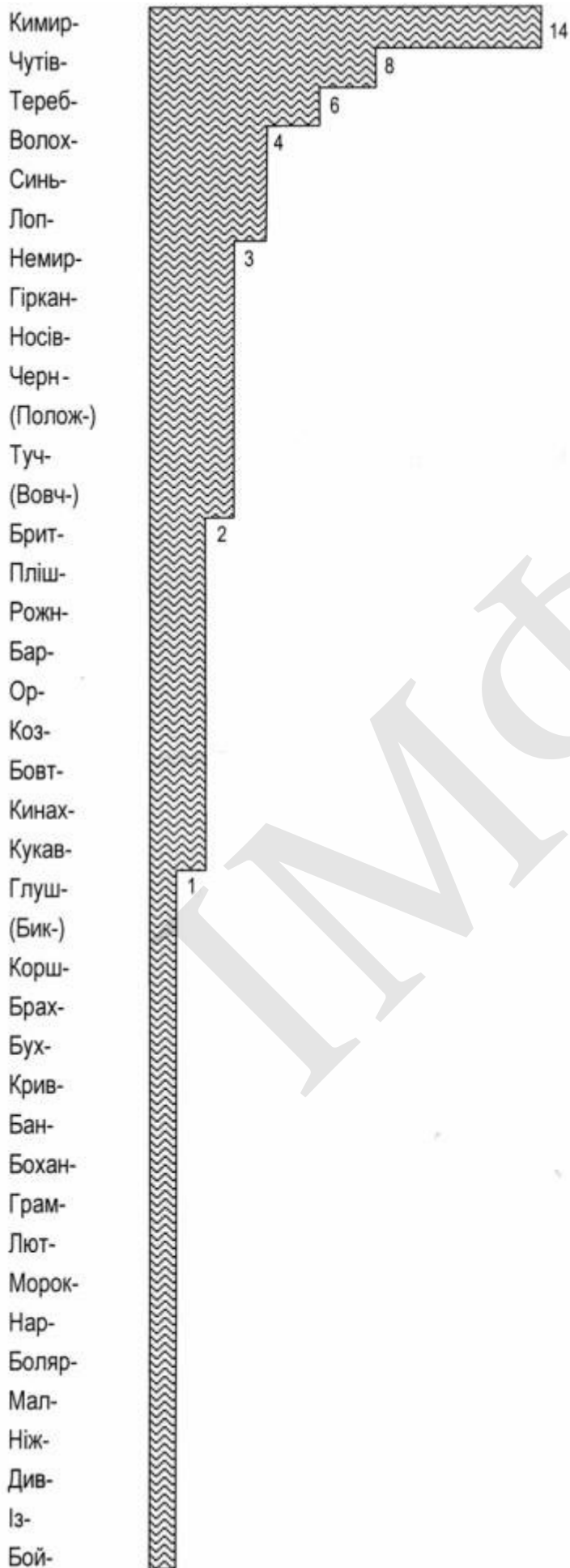
5) 10 назв селищ на витоках – теофорні назви (їхні основи несуть вказівку на певне ім'я кельтського божества):

- Тетліга, Туча, Тучне – 3;
- Кинахівці, Коношівка – 2;
- Кукавка, (пор. г. Кукуль) – 2;
- Ніжиловичі, Дивин, Ізки – 3.

Безсумнівно кельтський характер переважної більшості засвідчених тут назв дає підстави і для окремих на перший погляд формально вразливих об'єднань, – проте, вони ілюструють не довільність дослідника, а діапазон народної етимології (подробиці та обґрунтування нижче, в етимологічній частині). Серед 97 назв різних основ виявилось тільки 37, причому по одному разу зустрілися лише 18; решта повторюється, часом із значними відхиленнями, зумовленими завжди наявною тенденцією осмислити чужомовну назву в українському середовищі; найбільше – 14 назв – засвідчено для основи Кимир-/Чимир-. Далі йдуть 8 назв від основи Куд-/Чуд- і 6 назв від основи Т(е)реб-/Сер(е)б-.

З унаочнення кількісного розподілу назв за основами (див. табл. 2) випливає, що вже навіть ця невелика пробна підмножина топонімів демонструє у своїй тематичній структурі явні ознаки закономірностей розподілу Есту-Зіпфа²³, – отже, природа виділеної підмножини – не стохастична і не гетерогенна, а органічна, історично зумовлена: це очевидний наслідок одного етапу історичного процесу, що добре корелює, з одномовним – бо кельтським – її характером.

Табл. 2. Кількісний розподіл назв селищ на витоках 97 річок України за лексичними основами

2. Переконавшись в органічності віднайденого пласту ойконімів на витоках річок, можна було приступити до розширення пробного списку шляхом нового пошуку за картою і включення до нього назв селищ на витоках дрібніших річок. Методом суцільного обстеження річкової системи Лісостепу України кількість ойконімів з потрібною характеристикою було доведено до 230 (див. табл. 3). При цьому кількість нових основ виросла лише на 17 одиниць, – тобто, понад 110 назв виявили свою приналежність до вже відомих раніше 37 основ (!). Серед цих 17 нових основ майже половина (8) топофорних: Корсун-, Чорториг-, Єсмань-, Радоробель-, Кунч-, Ял-, Конюш-, Артюх-; 5 ойкофорних: Кальн-, Лідих-, Лелюх-, Кивач-, Буд-; 2 теофорні: Таран-, Білас-; 2 політофорні: Чорн-, Диканьк-; нових етнофорних основ немає. Коли став очевидним масовий характер цих назв, їх дальший пошук було призупинено лише через його трудомісткість. Частина назв табл. 3 представлена на карті 1, мета якої – уявити цю масовість і повсюдність кельтських назв поселень на витоках річок, їхнє розміщення практично по всій лісостеповій області України.

Табл.3. Назви 230 селищ біля витоків річок України

СЕЛИЩЕ	БІЛЯ ВИТОКУ ЯКОЇ РІЧКИ
1. ЕТНОФОРНІ НАЗВИ	
1.1 Нири Вл	бн, п бн, п Стоходу (верх)
Понирі Белг.	бн, п Ворскли
Нурове Хк	б. Суха Віднога та яр Сиракузи, п Волоської Балаклійки
Понуровка Брян.	Ревна п Снову п Десни
Понорниця Чг	Богачка п Убеді п Десни
Narol Pl	Tanew, p Sanu
Нараїв Тр	Нараївка п. Дністра
Нараївка Вн	СОРОКА п Собу п Пд. Бугу
Нараївка Жт	бн п. Уборті верх
Неровнине См	бн, п бн, п Реті п Десни
Немирів Лв	бн п Бронки п Завадівки п Дігтярки п Гнилої Липи п Дністра
Немиринці Вн	Білуга п Росі...
Немиринці Хм	Сквила п Смотрича п Дністра
Немичинці Хм	СМОТРИЧ п Дністра
Niemirówek Pl	Wierprz p Wysly
Niemirkow Pl	Siniocha Huczwy Bugu
1.2. Кимир Лв	бн п Гнилої Липи п Дністра
Гмирянкa Чг	бн п Сможа л Удаю п Сули п Дніпра
Ст. Хмерин Жт	бн п Гаті п Случі п Прип'яті п Дніпра
Чемір Чг	Чемірка п Остра п Десни п Дніпра
(хр. Чимирна Чв)	СІРЕТ, п Дунаю
Семирівка Лв	Ретичин п Сяну п Вісли
Семеринське Вл	СТОХІД п Прип'яті...
Семеренки Кг	бн п ІКВИ п Пд. Бугу
Чабарівка Тр	бн п Збручу п Дністра

Чагарівка Хм	бн л Збручу п Дністра
Чмирівка Чк	бн, п бн п Тясмину п Дніпра
Шмирки Хм	бн п Случі (верх)...
Чмихалове Пл	бн п Гнилої Оржиці п Сули
Чмикос Вл	НЕРЕТВА п Зах. Бугу
Черемхів ІФ	ОТИНЯ п Ворони п Бистиці
	Надвірнянської п Дністра
Черемухівка См	ТАШАНЬ п Псла п Дніпра
Черемушки См	бн п Пожні п Ворсклиці п Ворскли
	п Дніпра
Черемушки Пл	бн, п Кобелячка п Дніпра
Черемушна Хк	Черемушна п Мжі п Сів. Дінця
Черемошня Льв	ЗАХІДНИЙ БУГ
Черемоше Вн	РОСЬ п Дніпра
Черемоше Вл	Черемошна п Стобихівки п Стоходу
	п Прип'яті...
Черевки Кв	СУПІЙ п Дніпра
Череваха Вл	Череваха п Стоходу п Прип'яті...
Черепова Хм	бн п Пд. Бугу
Черепівка См	бн п Терна п Сули...
1.3.Волфине См	Волфа п Сейму п Десни
г. Волховний Чв	Фундоя п Мал. Сірету п Сірету
	п Дунаю
Волошкове Пл	бн п Грунь п Ташань п Псла
Волошнівка См	бн п Сули п Дніпра
Волосянка Льв	Волосянка п Ясениці п Дністра
	(верх)
Волосянка Зк	Уж п Тиси
Волосянка Льв	бн п Славської п Опиру п Стрия
	п Дністра
Волоська Балаклія Хк	Волоська Балаклійка л Сів. Дінця
Улашівка Кв	бн п Таращі п Росі...
Лахнівщина См	бн п Хоролу (верх) п Псла п Дніпра
Laszczow Pl	Huczwa Bugu
Вовче Льв	ДНІСТЕР
Вовковинці Хм	ЗГАР п Пд. Бугу
Вовчківці Тр	СТРИПА п Дністра
Вовківське Пл	бн п Бодакви п Сули п Дніпра
1.4.Тетліга Хк	Тетліга п Сів. Дінця
Теліжинці Хм	бн п Горині

Кудинів Ліс Кг	Руда п Гірського Тікича
Куданівка См	бн л Псла л Дніпра
Кудашівка Дп	БАЗАВЛУК п Дніпра
Кудіївці Вн	МУРАФА л Дністра
Чуднівці Пл	бн п бн п Сули...
Чудівка Чг	ЗАМГЛАЙ п Десни...
Чутівка Кг	бн п ИНГУЛЬЦЯ (верх) п Дніпра
Чунишине Дц	бн п бн п Солоної п Вовчої
	л Самари л Дніпра
Чуква Лв	бн л Дністра (верх)
Чуків Вн	Вовчок л Пд. Бугу
Чухелі Хм	СЛУЧ п Прип'яті...
хр. Чохелька Чв	Чимирна п Сучави...
хр. Чохелька Чв	Черепанка л Бискова п. Біл.
	Черемошу п Пруту
Чижі Пл	бн п Артополоту л Сули л Дніпра
Чижеве См	бн л Лозової л Груні п Псла
	л Дніпра
Чижівка Хм	бн п Горині л Прип'яті
1.5. Бритавка Вн	Бритавка п Савранки п Пд. Бугу
Бритівка Од	бн п Дністерського лиману
Бойки См	ГРУНЬ п Псла
Бойкове См	бн л Хоролу п Псла
II. СОЦІОФОРНІ НАЗВИ	
2.1. Терезежі Лв	Солотвиика п Зах.Бугу
Терезежі Лв	СІРЕТ л Дністра
Требухів Кв	бн п Красилівки п Трубежу
Теребище Чг	Передівка п Турії п Турчанки
	л Снову п Десни
Теребрено Белг.	бн л Санка п Ворсклиці п Ворскли
	л Дніпра
Серебряне Кг	ббн л бн л Інгульця п Дніпра
Серебряниця Вл	Серебряниця п Турії л Прип'яті
	п Дніпра
Серебринці Вн	бн п Серебрії л Дністра
Серебря Вн	бн л бн л Удича л Пд. Бугу
Срібне Дц	ббн л б. Оріховатої (верх) л Вовчої
	л Самари л Дніпра
Срібне Рв	бн л Ситеньки п Стира...
Срібровщина См	бн п бн л Реті л Десни

Серби Жт	Гать п Случі л Прип'яті
Серби Од	Білуга л Дністра
Н.,Ст. Серби Жт	Бересток л Уборті (верх)
Осерби Вл	Плиска л Виживки п Прип'яті
Сербанівка Вн	бн л Фоси л Синоводи л Пд. Бугу
Сербинів Хм	бн л Бовенця л Збручу...
Сербинівці Вн	бн л Рову п Пд. Бугу
Сербичани Чв	бн л Пруту
Сибереж Чг	бн л Білоуса л Десни
Будище Чг	СМЯЧ п Снову п Десни...
Банілів-Підгірний Чв	Мал. Сірет п Сірету п Дунаю
Банілів-Підгірний Чв	Гальча п Мал. Сірету п Сірету
	п Дунаю
Плішки Кг	Кандаурові Води л Інгулу
Пльохів Чг	Пакулька л Дніпра
Полюхів і Плетеничі Лв	бн л Тури л Дністра
Лідихів Тр	Слонівка п Стиру п Прип'яті
Лідихівка Хм	Уліяни п Полкви п Горині...
Лелюхівка Хк	ббн л бн л Сів. Дінця
Глухове Пл	бн п Мал. Говтви п Ворскли
Глушківці Хм	Ушка п Ушиці п Дністра
Биків Жт	ЗДВИЖ п Тетерева
Коршів ІФ	ЧЕРНЯВА п Пруту
Кальне Лв	бн л Плави л Головчанки л Опиру
	п Стрия п Дністра
Кальницьке Пл	ббн п Кобелячки п Ворскли
Кривець Кв	Тарган п Росі
Кивачівка Вн	Кіблич л Кубличу п Пд. Бугу
Булахи Пл	бн п Кобелячка л Дніпра
Бологівка Хк	ббн п бн п Осколу л Сів. Дінця
Болтишка Дп	ббн л Базавлука п Дніпра
Бовтишка Кг	ТЯСМИН п Дніпра
Бухалівка Пл	Серед. Говтва п Ворскли
Бухалівщина Жт	бн л Крив'янки п Ірпеня п Дніпра
Черняки Пл	бн л бн л Псла
Чернява Хм	бн л ПД. БУГУ (верх)
Черняхів Кв	бн л Бобриці п Дніпра
Черняхів Жт	Очеретянка п Тростяниці п Ірші
	л Тетерева...
Черняхівка Кв	ЗОЛОТОНОШКА л Дніпра

Черняхівка Чн	бн п Остра л Десни
Синявка Чн	Дедігва п Мени л Десни
Синьки Кг	СИНИЦЯ лПд. Бугу
Синьківка Хк	ббн л Осколу л Сів. Дінця
Синиха Хк	бн п Осколу д Сів. Дінця
Сновичі Лв	бн л Золотої Липи (верх) л Дністра
Сеньків Тр	бн л Горожанки л Дністра
Сновид Тр	бн л Дністра
Сенек Хк	ббн л Синихи п Осколу л Сів. Дінця
2.2. (Положеве) Вл	ПРИП'ЯТЬ п Дніпра
(Пороз) Белг.	Порозок л Пожні п Ворсклиці л
	Ворскли л Дніпра
(Жміївка) Кв	Жерев 2л Тетерева...
(Щокіть)Чг	МЕНА п Десни
Козятин Вн	ГУЙВА п Тетерева...
Козятин Вн	РОСТАВИЦЯ л Росі
Орані Вл	СТИР п Прип'яті
Орлівка Чг	УБІДЬ п Десни
Чорниж Вл	Гран п Кормина п Стиру...
Чорнотичі Чг	бн п Убеді п Десни
Чорніїв Вл	бн л бн л Стоходу (верх)
Морокине Хк	Бритаї п Сів. Дінця
Брахлов Брянс.	СНОБ п Десни_
2.3. Тонка Чн	бн л Сухої Лохвиці л Сули л Дніпра
Тотчине Пл	бн п Багачки л Сули...
Тотевчиці Лв	Небіжка п Судилівки л Стира п
	Прип'яті
Тучне См	бн п Боромлі л Ворскли
Тучне См	Вир л Сейму л Десни
Тучі См	ббн л Ровків л Псла
Тучне Лв	бн л Свіржа л Дністра
Тучапи Лв	Глинець п Вишні п Сяну
Туча Вн	ГНИЛОП'ЯТЬ п Тетерева
Тарани Пл	ббн п Серед. Говтви п Ворскли
Таранівка Хк	Таранівка п Мжі п Сів. Дінця
Тарандинці Пл	бн п Удаю п Сули
Тарашани Чв	бн л Мал. Котовця л Сірету
	л Дунаю
Таратугине См	бн л Сироватки (верх) л Псла

	л Дніпра
Кинахівці Тр	ГОРИНЬ п Прип'яті
Кинашове См	Вільшанка п Сули (верх)
Коношівка Чг	ТРУБІЖ л Дніпра
Кукавка Вн	бн п Серебрії л Дністра
(г. Кукуль Чв)	ПРУТ л Дунаю
Дивлин Жт	Жерів 1 л Уші п Прип'яті...
Дивин Жт	Жарка л Ірпеня п Дніпра
Ніжиловичі Кв	КОДРА п Тетерева
Ізки Зк	РІКА л Тиси
Іськів Яр Хк	ббн п Таранівки п Мжі п Сів. Дінця
Біласовиця Зк	ЛАТОРИЦЯ л Ужа п Тиси_
2.4. Малківка Чг	Линовиця п Удаю п Сули...
Малківка Пл	ббн л бн п Хоролу п Псла
Мальча Чг	Верпч п Тетевої л Снову п Десни
	л Дніпра
Мальчівці Вн	МУРАФА л Дністра
Маліївка Хк	бн л Осколу л Сів. Дінця
Малижин Хк	бн п Мерли л Ворскли...
Мальовниче Вн	бн л бн п Мурафи л Дністра
Малютянка Кв	бн п Бобриці п Ірпеня
Бобрицька Болярка Жт	УША п Прип'яті
Болячів Жт	Водотий л Здвижу п Тетерева
Боярка Кв	Боярський струмок, п Бобриці
	п Ірпеня
Диканька Пл	Кудрина л Середньої Говтви п Псла
	л Дніпра
III. ТОПОФОРНІ НАЗВИ	
3.1. Гранів Вн	бн л Собу л Пд. Бугу
Гранове Дп	бн л Саксагані (верх) л Інгульця
	п Дніпра
Граміне См	бн л СУЛИ (верх) л Дніпра
Лютівка Хк	Грайворонка л Ворскли...
Лютарка Хм	бн л Горині
Лютарівка Хм	бн п Полкви л Случі п Прип'яті
Лютіж Чг	Лютіж п Смячу п Снову п Десни
Людвинівка Кв	Фоса п Здвижу п Тетерева
Людвище Тр	бн л Білії л Горині...
Литовище Лв	ІКВА п Стиру...

Рожнівка Чг	ІКВА п Сули п Дніпра
Рожнятівка Вн	Бушанка п Мурафи л Дністра
Чорториги См	бн л Єсмань 2 л Десни...
Єсмань См	ЄСМАНЬ 1 п Клевені п Сейму
	п Десни...
Радоробель Жт	Радоробель л Уборті п Прип'яті
(=Хмелівка)	п Дніпра
Кунча Хм	бн л ПОЛКВИ (верх) п Горині...
Боханів Чг	ВАРВА л Удаю
Бухуни Пл	бн п бн л Псла...
Бахтин Хк	Бахтин п Осколу л Сів. Дінця
Бахмач Чг	Борзенка п Борзни л Дочі л Десни...
Яловець Ниж. Чв	БІЛИЙ ЧЕРЕМОШ п Черемошу
	п Пруту_
3.2. Лопухів Зк	ТЕРЕСВА п Тиси
Лопушанка Лв	бн л Лехнева л Дністра
Лопатів Чв	ббн л бн п Дністра
Лопатин Вн	бн п Десни л Пд. Бугу
Лопатин Лв	бн л Острівки л Стира...
Бар Лв	бн п бн л Ракува л Вишні п Сяну
Барчани Хк	бн п Мерефи (верх) л Мжі
	п Сів. Дінця
Баранове См	бн л ХОРОЛУ (верх) п Псла
Баранівка См	СВЕСА л Десни л Дніпра
Барахти Кв	Барахтянка п Ступни п Дніпра
Носів Тр	бн п Золотої Липи л Дністра
Носівка Чг	Носівка л Остра л Дніпра
Носівка Жт	ТЕТЕРІВ п Дніпра
Носівка Пл	ббн п Мал. Говтви п Ворскли
Носенки Пл	ббн л бн п Хоролу п Псла
(хр. Горгани ІФ)	СВІЧА п Дністра
(г. Кінець Горгану ІФ)	ЛІМНИЦЯ п Дністра
Гіркани Лв	бн п Рати л Зах. Бугу
Гергели Пл	бн п Полузир'я п Ворскли
Корсунове Хк	бн п Орчика п Орелі
Корсунівка Хк	ббн л Гонтова Яру п Мжі
	п Сів.Дінця
Корсунівка Пл	бн п Бодакви л Сули
Конюшеве Пл	бн п Хоролу п Псла
Артюхівка См	бн л Локні п Ромна п Сули л Дніпра

Кількісні результати другого етапу дослідження відображені у табл. 4 і 5. Табл. 4 унаочнює кількісний розподіл 230 назв поселень на витоках річок між 54 кельтськими лексичними основами. Одержані дані досконало відповідають закономірності Бредфорда²⁴, що знову свідчить про об'єктивну, дійсну (а не надуману, штучну) внутрішню структурну організованість цього масиву топонімів. Справді, 18 найчастотніших основ (це третина загального їх числа) мають по декілька варіантів основи, і сумарна кількість утворених від них назв (158) виносить до 70% цілого масиву топонімів. Друга третина основ (18) не мають варіантів, але представлені кожна в 5–2 назвах, разом – 55 назв (це ще 22% назв масиву). Насамкінець, 18 основ останньої за частотністю третини вжиті по разу, разом – 18 назв, або останні 8% масиву. Різна кількість варіантів основи проливає світло на відносну хронологію побутування цих назв у середовищі наддніпрянських слов'ян: найдовшу історію має, очевидно, основа Кимир-, дещо меншу – Чуд- і Нур-, лише після них іде Волох-. У табл. 5 подано кількісний розподіл 230 топонімів за основами кожної з 5 тематичних груп.

ІМФЕ

Табл. 4. Кількісний розподіл назв селищ на витоках річок за основами

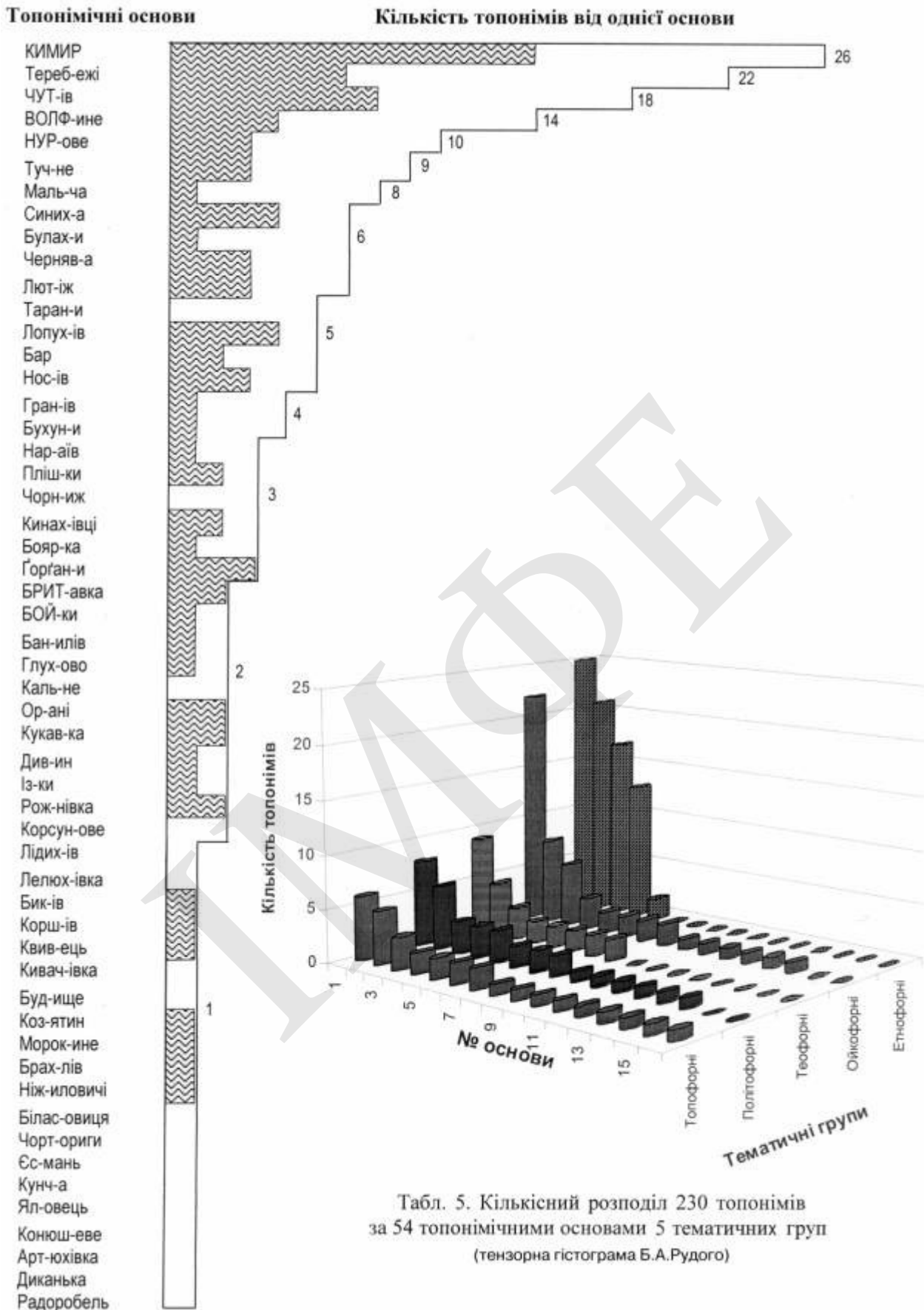

Табл. 5. Кількісний розподіл 230 топонімів за 54 топонімічними основами 5 тематичних груп (тензорна гістограма Б.А.Рудого)

3. Нарешті, на третьому етапі дослідження було простежено поширеність усіх 54 основ з назв селищ на витоках річок у цілому масиві ойконімів України, утворених від кельтських лексичних основ. З загальної кількості у 32 тис. назв населених пунктів України 25 за нашими обчисленнями кельтську етимологію можуть мати до 1800 назв або близько 6% всіх ойконімів. З них 1394 або 77% утворені від виділених вище 54 основ, і це вказує на те, що в цих основах фактично

Ніг-	3	3	2	1		3	1	1	1	1	1			2	1		1						
Нос-	2					2		2	1	3		1		2		3				1			
Нур-	1	1		1	1	2	8	2	2	4	2	3		3			2	1					
Ор-	5	8	1	1	2	5	6	4	3	5	10	6	4	5	5	10	12	6	9	6	6		1
Пліх-	1	3				1	1	2	2	1			1	3		1							
Радороб-								1	3						1								
Ріг	1		2			2		1	5	1		2		1	2		4		2				
Синих-	3	2	1	3	2	3	4	1	2	1		3	3	4	2	2	5						1
Таран-		2			1	1	1	1		3	1	1		1	1	2	3	1	2	4		1	1
Тереб-	3	2		1		3	2	1		6	2		2	1	3	1		1					
Чернях-	1	1					3	1	8	6	3	1	1	2	3	2	2	1		1			
Чорн-	2	6	5	3	1	1	6	1		1	2	2	1	3	2	4	1	1				1	2
Чорт-	1		1		1	1			2	1				1									
Чудан-		10	2	2	1	4	3	8	3	6		4	1	4	5	5	3	1	1	4			1
Ял-		1		1				2	3	6						1	1		1				
Сума	75	143	53	39	29	77	85	82	102	105	57	42	33	90	72	91	80	35	21	29	14	4	13
Інші	42	57	22	13	8	79	26	34	34	32	17	13	3	24	16	10	14	1	9	6	-	4	5
Разом	117	200	75	52	37	96	111	116	136	137	74	55	36	114	88	101	94	36	30	35	14	8	18

Таким чином, табл. 6 містить кількісні характеристики проекції 54 основ 230 назв селищ на витоках річок України, виділених на другому етапі дослідження, на максимально велику в масштабах України множину споріднених топонімів, – не виключено, що хронологічно вторинних щодо тих 230. Цілком можливо, що ще певна частина сіл з цього вторинного масиву також розташована у верхів'ях річок, і з часом їхні назви розширять “список 230”. Проте вже й на цьому етапі в пошуках релевантних кореляцій був сенс зіставити обидва списки, що й унаочнено у табл. 7.

Табл. 7. Кореляційне зіставлення кількісного розподілу топонімів за основами: в цілому по Україні (суцільна лінія) та серед назв селищ на витоках річок (гістограма із заповненням)

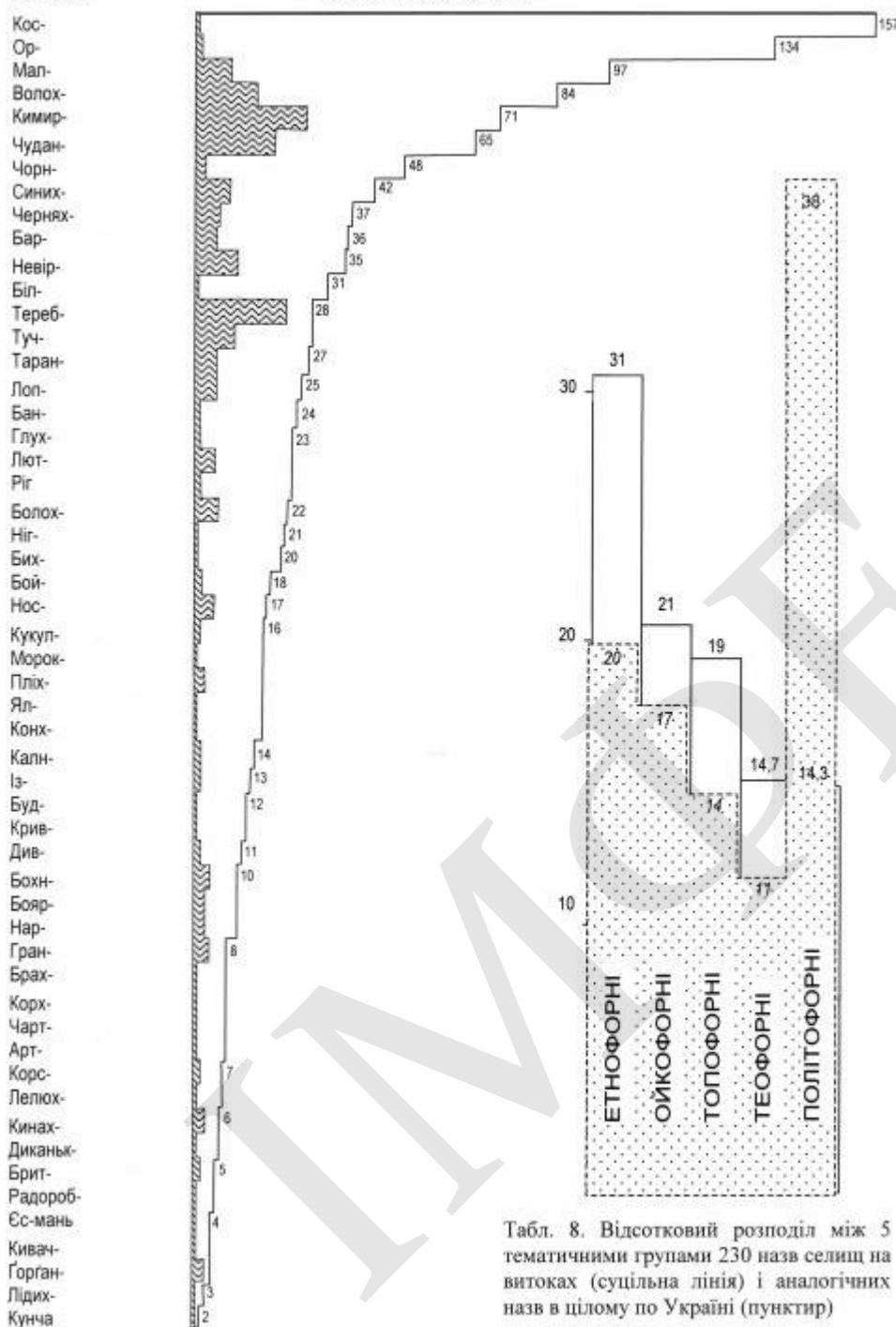

Табл. 8. Відсотковий розподіл між 5 тематичними групами 230 назв селищ на витоках (суцільна лінія) і аналогічних назв в цілому по Україні (пунктир)

230 назв поселень на витоках становлять заледве 16,5% від усього масиву з 1394 однокоренових ойконімів України. Однак виявляється, що частка окремих топонімічних основ серед ойконімів на витоках значно вища від середніх 16,5%. Так, з кореляційного зіставлення двох гістограм табл. 7 стає помітним, що на витоках річок знаходяться 78% всіх відомих в Україні сіл з основою Т(е)реб- (кіпр. *tref* “місто, поселення”) (!). Крім того, на витоках зосереджено 50% назв з основами Гран-, Кинах-; 40% назв з основою Брит-, Бохн-; 37% – Кимир-/Чимир-; 32% – Туч-; 29% – Нур-, Нос-; 27% – Чуд-, Болох-; 22% – Лют-; 19% – Пліх-; 17% – Волох-.

З огляду на прадавню традицію скотарів-кельтів цінувати джерела питної води як дар богів (і, звичайно, якісь їхні уявлення про санітарію) природно припустити, що поселення на витоках відповідають найдавнішому періоду появи кельтських груп на незнайомих для них землях у Подніпров’ї, а більше поширення назв, аналогічних до перших – пізнішому періоду. Виглядає вмотивованим надання кельтами частині цих найперших їхніх поселень на витоках назв від основи Т(е)реб- для позначення освоєного і окультуреного місця. Також не дивує і супутня суто людська риса – бажання зруйнувати, знищити таке впорядковане і окультурене місце: пор. назви з основою

Болох- (кіпр. *boloch* “руйнувати”). Назви з основою Пліх- (пор. корнс. **plechu* “плетений дім”) вказують на звичайний тодішній спосіб будівництва – плетені будівлі, обмазані глиною (пізніша мазанка).

Серед етнофорних назв ойконіми з основами Брит- і Кимир- виглядають як носії найдавнішої самоназви мешканців відповідних селищ (з огляду на зосередженість 40 і 37% їх у верхів'ях річок). В порядку спадання кореляційного відсотку, очевидно, згодом набули поширення топоніми з основами Нур- та Чуд- і лише значно пізніше Волох-. Те, що концентрація ойконімів від основи Волох- серед назв селищ на витоках річок і в цілому по Україні – практично однакова, говорить про час, коли ці поселення найдавнішої “групи селищ на витоках” вже перестали сприйматися як щось особливе серед інших кельтських поселень, – і це також вказує на пізнє поширення назв від основи Волох-. Крім того, привертає увагу нейтральність, безоцінковість в цілому численних топонімів від основи Волох- – на відміну від яскраво негативно конотованих давніших етнофорних назв: Чмирівка, Чмикос, Немиринці, Невірків, особливо – Чуква, Чудля, Чучмани, Чухелі, а серед апелятивної лексики – ще бевзі, чмирі, недовірки тощо. Найдавніші ж етнофорні топоніми від основи Брит- – знову нейтральні. Як імовірно пояснення можна висловити обережне припущення про те, що найдавніші назви від основи Брит- відповідають початковому періоду мирного співіснування слов'ян з кельтами у переважно слов'янському середовищі. Тоді пізніші назви від трьох основ Кимир-, Невір- і особливо Чудан- з багатьма негативно оцінковими похідними говорять про часи, коли слов'яни дедалі більше “поневірялися” під кельтським “чимисуванням” (гнобленням). Повсюдне ж поширення хронологічно найпізнішої основи Волох- (зауважимо: вона сама – германська за походженням!) мало б відповідати готським часам, коли кельти з колишніх володарів своїх слуг-слов'ян перетворилися також на гноблених у державі Германаріха (IV ст.) і вже не викликали до себе ненависті у колишніх своїх скривджених. Ця остання назва, ставши масовою в найпізнішу епоху розселення кельтських або кельтизованих груп, пережила кельтів як етнос у слов'янських землях – і хоча значення її врешті-решт стерлося в етнічній пам'яті слов'ян, саме вона була знову ідентифікована з кельтами наукою XIX століття: втрачений зв'язок поновив П. Шафарик²⁶.

Спираючись на окреслену в такий спосіб відносну хронологію поширення цієї групи назв, тепер можна запропонувати і його найзагальнішу абсолютну хронологічну прив'язку. Вважається, що германська назва **Walhyz* “кельти-вольки” з'явилася під час археологічно засвідченої експансії останніх до областей тодішнього проживання германців у середині I тис. до н. е.²⁷, але не виключено, що у Подніпров'я могла бути принесена як не скірами, то бастарнами, а масового поширення набула імовірно-таки за часів готів. З іншого боку, неврів Геродот згадує як давніх, звичайних сусідів скіфів у зв'язку з війною Дарія: тоді, наприкінці VI ст. до н. е. неври мешкали в країні між Південним Бугом і Дніпром²⁸. Нарешті, як відомо, основи Брит- і Кимир- – споконвічні і досі є самоназвами відповідних груп кельтів. Назви з цими основами відповідали б ще давнішому часу першої появи кельтів у Наддніпрянщині, а це дозволяє висловити робочу гіпотезу про приблизне датування появи перших поселень біля витоків річок України часом до VI ст. до н. е. Тобто, виходило б, що під час війни Дарія принаймні деякі з них мали вже існувати.

Щодо наявних у кореляційному списку двох теонімічних основ, то тут не виключена якась особлива причетність до витоків річок давніх місць культу кельтського духа кохання Гана Кинаха²⁹, що пояснювало б непропорційно велику кількість ойконімів від цієї основи саме у списку селищ на витоках. В основі Туч- представлено, імовірно, ім'я Тевтата (Neur-: Nur-= Teut-: Tut-), племінного божества галлів, якого пов'язували зі сприянням у ремеслах, подорожах і торгівлі³⁰, і це проливає певне світло на обставини тодішнього кельтського життя.

Решта основ ойконімів з одержаного кореляційного списку належить до групи топофорних, цілковито вписуючись до місцевих географічних реалій: серед найменувань селищ на витоках виглядає справді мотивованим вищий відсоток назв з основами Гран- (*granos* “болото”), Лют- (*lut* “твань”), Бохн- (*bochna* “водойма”), Нос- (кіпр. *noeth* “відкрите місце”).

Певну цінність має і негативна кореляція: справді, очевидно, що на витоках цілком випадково могла опинитися броварня, село покаране або те, що давало заручників; там рідко було “розлоге” село або проходила межа. Важче пояснити майже повну відсутність на витоках святинь Беленуса, Кукула або Ніга: разом з тим відомо, що іменами перших двох божеств часом називали гори, а ім'ям Ніга – озера.

Найзагальніше кількісне зіставлення тематичного складу назв селищ на витоках та цілого масиву таких назв по Україні (можна припустити, що хронологічно пізніших) вказує (див. табл. 8) на помітне або й різке збільшення з часом “силової” тематики назв, навіть якщо брати до уваги далеко не всі назви від основ Кос- і Ор-. Цікаво, що при цьому досконало зберігається стара пропорційність інших тематичних груп.

Кілька міркувань стосуються давньої локалізації кельтів у Наддніпрянщині у світлі ще однієї групи даних табл. 6. Згадка у Геродота про неврів у верхів'ях Південного Бугу й на прилеглих землях несподівано добре відповідає теперішнім даним про загальну кількість імовірно кельтських топонімів за областями України: Житомирська область – 136 назв, Вінницька – 137, Хмельницька – 111. Історична пов'язаність неврів з Галичиною і Волиню³¹ добре співвідноситься з теперішньою численністю кельтських топонімів Львівської, Волинської, Тернопільської та Рівненської областей (відповідно 200, 117, 96, 116). Майже таку саму високу щільність кельтської топонімії на Лівобережжі (114 назв у Чернігівській області, 88 у Сумській, 101 у Полтавській, 94 у Харківській) також можна пов'язати як з археологічними аргументами поширення милоградської культури³², так і з історичними свідченнями про перебування на цих землях будинів, серед яких (“разом з якими”) неври мусили оселитися, покинувши свою країну на Правобережжі під тиском загадкових “змій” з півночі³³. Як видно з обчислень, у вказаних 11 областях досі зосереджено понад 72% усіх кельтських ойконімів України. Цей збережений усною традицією масовий топонімічний матеріал, в разі прийняття наведених аргументів, дає змогу ставити питання про значно глибший вік даного пласту топонімічної системи України, аніж досі прийнято було вважати.

Примітки

1. Крушельницкая Л. И. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения Института археологии. № 105. – М., 1965. – С. 119–122.
2. Мачинский А. Д. Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – С. 31–34; Стрижак О. Кельти й Україна // Україна. Наука і культура. Вип. 23 – Київ, 1989. – С. 266–277.
3. Тищенко К. Про кельтську спадщину деревлян. Оглядова лекція з коментарем до авторського курсу 1994 р. “Вступ до кельтології” (у друці).
4. Міжфакультетський Лінгвістичний навчальний музей Київського університету (з офіційного звіту) // Тищенко К. Метатеорія мовознавства. – К., 2000. – С. 342–350.
5. GPC = Geiriadur Prifysgol Cymru. A Dictionary of the Welsh Language: In 4 vols. – Caerdydd, 1967–2002; Thomas V., Thomas P. W. Cymraeg, Cymrag, Cymreg... Cyflwyno'r tafodieithoedd. – Caerdydd, 1989; Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М., 2003; Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках – К., 1981; Мартынов В. В. Язык в пространстве и времени. – М., 1983.
6. Celtic chieftdom, Celtic state. New Directions in Archaeology / Ed. V. Arnold, D. V. Gibson. – Cambridge, 1999; Гюйонварх К., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – СПб, 2001; Диллон М., Чедвик Н. К. Кельтские королевства. – СПб, 2002; Кельтская мифология. Энциклопедия. – М., 2002.
7. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. А. О. Білецького. – К., 1993. – С. 184, 472; пор. Кобычев В. П. В поисках прародины славян. – М., 1973. – С. 28.
8. Див.: Мачинский А. Д. Вказ. праця. – С. 32; Стрижак О. Вказ. праця. – С. 267.
9. Пенник Н., Джонс П. История языческой Европы. – СПб, 2000. – С. 325.
10. Мачинский А. Д. Вказ. праця. – С. 38–39.
11. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – С. 279–281.
12. Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М., 1967.
13. Kiszely I. A foldnepei. I. Europa nepei. – Budapest, 1979. – L. 473, 608.

14. Пенник Н., Джонс П. Вказ. праця. – С. 198.
15. Там само. – С. 153–154.
16. Там само. – С. 202.
17. Мифы и верования кельтов / Сост. Квантум букс, Лондон. – М., Сингапур, 2003. – С. 55.
18. Пенник Н., Джонс П. Вказ. праця. – С. 152.
19. Там само. – С. 153.
20. Широкова Н. С. Культура кельтов и нордическая традиция античности. – СПб, 2000. – С. 243.
21. Пенник Н., Джонс П. Вказ. праця. – С. 164.
22. Детальніше див.: Тищенко К. М. Кельтські етимології. I, II, III // “Мовознавство”, 2003. № 4, 5, 6; Він же. До етимології етноніма кіммерійців // “Східний світ”, № 2’96. 1998; Він же. Топонімічні сліди кельтських сусідів скіфів // VII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей. – К., 2003.
23. Див., напр.: Чурсин Н. Н. Популярная информатика. – К., 1982. – С. 91–101.
24. Там само. – С. 93–97.
25. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973. – С. 6.
26. Трубачев О. Н. Этногенез ... – С. 45.
27. Там само.
28. Див.: Геродот. Вказ. праця – С. 479.
29. Кельтская мифология ... – С. 488.
30. Там само. – С. 604.
31. Кобычев В. П. Вказ. праця. – С. 31, 37.
32. Див.: Мельниковская О. М. Вказ. праця. – С. 175–176.
33. Геродот. Вказ. праця. – С. 204.

Продовження в наступному номері